

Vahe 9

NGAAHI FOKOTU'U

NGAAHI FOKOTU'U 'A E

KOMISONI FAKA-TU'I KI HE KELEKELE

Vahe 3: Ma'u Kelekele – Founa Ma`U Kelekele', Ngaahi Totonu Ki He Kelekele' Mo `Ene Malu'

1.	Ke hiki hake mei he ta'u 16 ki he ta'u 21 'a e ta'u fakalao 'e ma'u ai 'e he tangata Tonga' 'a e totonu ki ha 'api kolo pē 'api tukupau.
2.	Ke 'i ai ha totonu 'a ha fefine Tonga kuo ne 'ausia hono ta'u 21 ke ne kole hano 'api kolo, 'a ia 'e malava ke lesisita ia 'i hono hingoa'. 'I he'ene pekia', 'e 'oatu leva 'a e kelekele' 'o fakatatau ki he ngaahi lao 'o e hokohoko 'ea', 'a ia kuo pau ke fakatonutonu fakatatau ki he fokotu'u ni. 'E 'ikai ngofua ke kole mo ma'u 'e he kakai fefine' ha 'api tukupau lēsisita. 'E kei tauhi pē 'a e tu'unga lolotonga', 'o fakangatangata pē 'a e ma'u 'api tukupau' ki he kakai tangata'.
3.	Ke fakapekia 'a hono fakangata 'a e totonu 'a e 'ōfefine' 'i hano fakamo'oni'i 'oku ne tono pē fe'auaki.
4.	Ke 'oua 'e toe fakangatangata 'a e 'ea hoko 'a ha 'ōfefine' ki he taimi pē 'oku te'eki mali ai'. Kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha foha tangata 'o e tokotaha ma'u 'api kuo pekia', 'e 'ea hoko 'a hono ngaahi 'ōfefine' 'o anga pehe ni. 'O kapau 'oku tokolahi 'a hono ngaahi 'ōfefine' 'i he toko taha', pea 'e hoko hake 'a e 'ōfefine lahi taha' ke ne ma'u 'a e kelekele kae `oua kuo ne pekia pea 'e hokohoko atu leva 'a e kelekele' ki hono fanga tehina 'o fakatatau ki honau ta'u motu'a 'o kamata mei he lahi taha, pea te nau ma'u ia kae 'oua kuo nau pekia kotoa. 'I he taimi 'e pekia ai `a e `ofefine fakamuimui taha, 'e hoko

	<p>atu leva 'a e 'api' ki he fānau 'o e ngaahi 'ōfefine ('a e ngaahi foha 'o fakahokohoko 'i honau ta'u motu'a, pea hoko leva ki he ngaahi 'ōfefine 'o nau fakahokohoko 'i honau ta'u motu'a, kapau 'oku 'ikai ha ngaahi foha) 'o kamata mei he fanau 'a e 'ōfefine lahi taha pea hokohoko atu leva 'o fakatatau ki he ngaahi lao 'o e tukufakaholo'.</p>
5.	<p>Ke fakapekia 'a hono fakangatangata 'a e totonu 'a ha uitou (lolotonga 'a 'ene kei mo'ui') 'i hano fakamo'oni'i na'a ne fakahoko ha tono pē fe'auaki.</p>
6.	<p>Ke fakangofua 'a e uitou' ke ne lisi atu pe mōkisi 'a e kelekele 'a ia 'oku ne fakauitou ai', 'o kapau pē 'e loto ki ai 'a e 'ea'.</p>
7.	<p>Ko e totonu 'a ha uitou ki ha kelekele na'e toki ma'u fo'ou 'e hono husepāniti' 'e kau ai 'a e totonu ke ne lisi atu pe mōkisi 'a e kelekele ko ia' 'o kapau 'oku loto ki ai 'a e 'ea, pea kapau na'e 'ikai ke 'i ai ha'ane fānau mo hono husepāniti, pea 'e 'ikai ke toe fiema'u ke tomu'a fakangofua ia.</p>
8.	<p>Ke hoko 'a e fānau ohi fakalao' ('o kamata mei he ngaahi foha 'i he hokohoko 'a honau ta'u motu'a, pea kapau 'e 'ikai ha ngaahi foha pea hoko ki he ngaahi 'ōfefine' 'i he hokohoko honau ta'u motu'a') ko e 'ea ki he kelekele na'e toki ma'u fo'ou', 'o kapau 'e 'ikai 'i ai ha fānau mali 'a e tokotaha ma'u kelekele'.</p>
9.	<p>Ke 'i ai ha totonu 'a e uaifi kuo li'aki' ke nofo mo 'ene fānau' 'i he kelekele mo e 'api nofo'anga 'o e fāmili', kae 'oua kuo toe mali pe pekia.</p>
10.	<p>'Oku totonu ke 'i ai ha totonu 'a e mēmipa 'o e fāmili 'a ia na'e loto 'a e tokotaha ma'u 'api ke ne nofo 'i he kelekele fāmili' mo tauhi, ia 'i ha ngaahi ta'u 'o lahi hake 'i he ta'u 'e 5, ke ne nofo 'i he 'api pea</p>

	<p>`oua `e tuli `e he ma`u `apí, uitou pe ko e `ea. Ko e totonu ko `eni ke ne nofo `i he `apí kuo pau ke tatau ia mo e lahi `o e ngaahi ta`u na`e nofo ai `a e mēmipa `o e famili `o tauhi `a e `api fakafāмили. `O kapau leva `e fiema`u ia `e he tokotaha ma`u kekekele`, uitou` pē `ea` ke ne fa`iteliha ia ki he `apí ka `oku te`eki ke kakato `a e vaha`a taimi ia ko ia`, kuo pau ke ne totongi ha totongi huhu`i fe`unga ki he mēmipa ko ia `o e fāмили`, `i ha mahu`inga kuo na felotoi ki ai. Ka `ikai ke na felotoi ki ha mahu`inga, kuo pau ke tu`utu`uni leva `o e totongi huhu`i ia `e he Komisoni Kelekele Tau`atāina.`</p>
11.	<p>Ke `oua na`a hoko ha taha `oku vale pe faha `o ma`u ha kekekele pe hingoa tukufakaholo ki ha kekekele. `O kapau `e fiema`u ke fakapapau`i `a e tu`unga faka`atāmai `o ha taha ki he taumu`a ko e tukufakaholo ki ha kekekele, `e fakahoko `aki ia ha tohi fakamo`oni fakafaito`o mei he Talēkita `o e Mo`ui`.</p>
12.	<p>Ke `oua na`a hoko ha taha `oku vale pe faha ki ha hingoa tofi`a tukufakaholo. `O kapau `e fiema`u ke fakapapau`i `a e tu`unga faka`atāmai `o ha taha ki he taumu`a ko e tukufakaholo ki ha hingoa tofi`a tukufakaholo, `e fakahoko ia `i ha tohi fakamo`oni fakafaito`o mei he Talēkita `o e Mo`ui`.</p>
13.	<p>Ke lava ha taha `o kole ha kekekele `i ha feitu`u pē `i Tonga ni, kā `e kei ngāue`aki pē `a e fakangatangata `i he kupu 35 `o e Lao ki he Kelekele`.</p>
14.	<p>`O kapau `oku `osi `i ai ha `api lēsisita ia `o e `ea pea ne fili ia ke ne ma`u pē `a hono kekekele `o`ona, `e hoko atu leva `a e totonu ke fili ki he kekekele fakafāмили ki hono fanga tokoua`, kae `ikai ko hono foha `o hangē ko e lao lolotonga ki he hokohoko `ea kuo tau maheni mo ia`.</p>

15.	Ke 'oua 'e fakangatangata 'a e totonu ke fili' ki he foha ('ea) mo e mokopuna ('ea) tangata pē 'o e tokotaha ma'u kelekele', ka 'oku totonu ke ma'u 'a e totonu ko `eni 'e ha taha pē 'i he laine hokohoko 'ea'.
16.	'Oku totonu ke fakafaingamālie'i 'e he Nōpele takitaha hano taimi mo ha feitu'u 'e faingamālie ai 'i he māhina kotoa pē ke ne fakataha mo e kakai 'oku `i ai ha`anau fekau'aki mo hono tofi'a', pea ke tala ia ke 'ilo ki ai 'a e kakai'. Kapau 'oku me'a ha Nōpele ia 'i muli 'i ha vaha'a taimi lōloa, 'oku totonu ke ne fili ha mēmipa 'i hono fāmili pē ko ha Talāsiti ke ne fakahoko 'a hono ngaahi fatongia'. Kapau 'oku kei ta'u si'i 'a e 'ea ki he hingoa Nōpele' pea 'oku totonu ke fokotu'u ha Talāsiti pea fakahā ia ki he kakai'. 'Oku totonu ke fakahā mahino 'e he Talāsiti ko ia' hano taimi mo ha feitu'u 'e 'atā ai ke fakataha mo e kakai' 'i he māhina kotoa.
17.	Ke fakahoko 'e he Nōpele' 'ene tu'utu'uni fekau`aki mo ha kole 'api, 'i loto 'i he māhina 'e 12 mei he 'aho na'e fakahoko atu ai 'a e kole ko ia', pea kapau 'e 'ikai 'e lau leva ia kuo ne `osi tali 'a e tohi kole ko ia'. Ke fakahoko 'a e me'a tatau pē ki he kelekele Pule'anga mo ha tu'utu'uni 'a e Minisitā Fonua'.
18.	'O kapau kuo nofo ha kakai 'i ha 'api 'i ha vaha'a taimi ko e ta'u 'e taha pe to e lahi hake, 'i he loto ki ai 'a e Nōpele', kuo pau ke fakafaingofua'i 'e he Nōpele' 'a e lesisita 'o e 'api ko ia' 'i ha kole mai 'a e tokotaha 'oku nofo ai'. Kapau 'e 'ikai ke fakahoko eni, 'e malava ke kole 'a e tokotaha kole' ki he Minisitā Fonua' ke ne fakahoko 'a e lesisita' 'o ngāue'aki 'a hono mafai 'i he kupu 34 'o e Lao ki he Kelekele', tuku kehe ka 'i ai ha 'uhinga lelei ke 'oua 'e fakahoko ai 'a e lesisita ko ia'. Ko e tu'unga tatau pē kuo pau ke fakahoko ki he kelekele Pule'anga' pea ko e kole tatau pē 'e lava ke 'oatu ki he

	Komisoni Kelekele Tau'atāina' mo e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele'.
19.	'E 'ikai ngofua ki ha Nōpele ke ne foaki ha 'api tatau ki ha toko ua pe lahi hake. Kapau 'e hoko ha me'a pehē, 'e lau 'oku fakalao 'a e 'uluaki foaki', tuku kehe kapau na'e 'i ai ha 'uhinga lelei ke fakahoko ai 'e he Minisitā ha tu'utu'uni makehe mei ai 'o fakatatau ki hono mafai'. 'E pehē pe hono tapui ke kaniseli 'e ha Nōpele ha'ane fakamo'oni ke foaki ha 'api, tuku kehe kapau 'oku 'i ai ha 'uhinga fakalao totonu ki ai. 'E ngāue'aki ha tu'unga tatau ki ha tu'utu'uni 'a e Minisitā' fekau'aki mo ha kelekele Pule'anga.
20.	Ke fa'u ha Fakahinohino Ngāue ke tokoni ki he tokotaha ma'u tofi'a' 'i he'ene fakahoko 'a hono ngaahi fatongia mo hono ngaahi mafai 'i he malumalu 'o e Lao ki he Kelekele'. 'Oku totonu ke fakakaukau'i 'eni 'e he Pule'anga', 'i ha feongoongoi mo e kau Nōpele'.
21.	Ke tapui pea lau ko e hia 'a e angafai 'a e kau ma'u tofi'a' 'e ni'ihi 'i hono 'eke ke totongi ange ha pa'anga kae toki foaki ha kelekele, 'o tatau ai pē pe 'oku fakahoko fakahangatonu pē 'ikai fakahangatonu. 'Oku totonu ke ngaue'aki 'a e tu'unga tatau ki he fakahoko fatongia 'a e Minisitā Fonua' fekau'aki mo e kelekele Pule'anga'.
22.	Kapau 'e vahevahe 'e he tokotaha ma'u kelekele' ha 'api tukupau, kuo pau ke ne 'oatu ha konga kelekele mei ai ke takitaha 'a hono ngaahi foha', ngaahi 'ōfefine', fanga tokoua' mo hono fanga tuofāfine', ki mu'a pea foaki ha konga kelekele ki ha toe taha.
23.	'O kapau kuo fakapapau'i 'a e 'ea', ki ha tu'unga 'oku fakafiemālie ki he Minisitā Fonua', 'e 'ikai leva ke toe fiema'u ke tali ke kakato 'a e ta'u 'e taha' ki mu'a pea 'aonga 'a e momoi ko ia'.
24.	'O kapau 'oku fakahoko ha fakafetongi 'o ha kelekele 'i ha ngaahi

	tofi'a kehekehe, 'oku fiema'u ke tomu'a fakangofua ia 'e he ma'u tofi'a 'o e tofi'a takitaha.
25.	Ke kei hokohoko atu pē 'a e māhina 'e 12 'oku tuku atu ke fakahū ai ha fuakava 'a e 'ea' pe ko e uitou', kā kuo pau ke fakahoko mo e founa 'oku fokotu'u atu ke ngāue'aki 'e he kāinga Tonga nofo muli'.
26.	Ke lava 'o fakahū atu 'a e ngaahi fuakava 'ea 'a e 'ea' mo e uitou' ki he ngaahi 'ōfisi Konisela mo e Fakafofonga Faka-Pule'anga (Embassies) 'o Tonga 'i he ngaahi fonua muli'. 'Oku totonu ke fakakaukau'i ke ngāue'aki 'a e 'initaneti' ko ha founa ke fakahoko mai 'aki 'a e ngaahi fuakava 'ea'.
27.	Ke fa'u ha ngaahi tu'utu'uni 'o kau ai 'a e ngaahi tautea fekau'aki mo e kelekele 'oku li'aki, koe'uhi ke ngāue'aki 'a e kelekele, kā kuo pau 'e kei ma'u pē 'e he tokotaha ma'u 'api lesisita' 'a hono kelekele ko ia'. 'Oku totonu ke fakatonutonu 'a e kupu 44 (2) 'o fakatau ki ai.
28.	Ke fakamahino 'i he lao 'a e tu'unga fakalao 'a e tokotaha ma'u 'api lesisita 'o ha 'api 'i he'ene fehangahangai mo ha tokotaha 'oku nofo 'i he 'api ko ia, ka kuo pau ke fakatokanga'i 'a e fakangatangata ta'u 'e hongofulu' pea mo e ngaahi tu'utu'uni 'i he ngaahi hopo fekau'aki mo e me'a ni.
29.	Ke to'o 'a e fakangatangata 'i he lahi 'o e ta'u 'e lava 'o lisi atu ai ha 'api tukuhau ke tatau pē mo e lahi 'o e ta'u 'oku fakangofua ke lisi atu ai 'a e ngaahi 'api kolo', pea kuo pau 'e 'ikai ke totongi ki mu'a 'o lahi hake 'i he ta'u 'e 2 'a e totongi lisi 'o e 'api kolo' mo e 'api tukuhau' fakatou'osi.
30.	Ke fakatonutonu 'a e kupu 34 'o e Lao ki he Kelekele' ke 'oange 'a e mafai ki he Minisitā Fonua' ke ne tu'utu'uni 'a e ngaahi kongā ko e

	talifaki ki he ngaahi ngāue taautaha ‘a e kau ma’u tofi’a tukufakaholo’, ‘i ha fale’i ‘a e Komisoni Kelekele Tau’atāina’, ki mu’a pea fakahū atu ia ke fokotu’u ko ha ngaahi tu’utu’uni.
31.	Ke fusi a’u ‘a e fakangatangata pēseti ‘e 5 ‘o e kelekele ‘oku ngofua ke lisi atu ‘e he ma’u tofi’a, pea ‘ai mo ha tautea ki ai. Kapau ‘oku ‘ova ha ngaahi tofi’a ‘i he pēseti ‘e 5, pea fakafoki ‘a e ngaahi kelekele lisi ko ia ki he ma’u tofi’a ‘i ha ‘osi kakato ‘a e ta’u ‘o e ngaahi lisi ko ia’, pea ke vahevahe atu ia ko e ngaahi ‘api kolo mo e ‘api tukuhau.
32.	Ke tuku ke tau’atāina ‘a e ngaahi fa’ahi’ ke nau felotoi ki ha ngaahi tu’unga mo e tu’utu’uni ‘o e lisi’, ka kuo pau ke ‘i loto pē ‘i he lao’. Ke toe fakalelei’i ‘a e foomu lisi ke faingofua hono ngāue’aki pea ke toe lelei ange ‘a hono fakakakato ‘i he Potungāue Fonua’. Ke ma’u ‘e he ngaahi fa’ahi ‘a e tau’atāina ke liliu, ‘i loto ‘i he lao, ‘a e ngaahi tu’unga mo e tu’utu’uni ‘i he ngaahi foomu lisi. ‘Oku totonu ke kau atu ki hono fakalelei’i ‘o e foomu lisi hono hiki ai ‘a e hignoa ‘o e tokotaha ma’u kelekele’ he ko e lēsoa’ ia pea ke ne fakamo’oni ki he aleapau lisi, kae ‘oua ‘e toe ngāue’aki ‘a ia na’e anga maheni mai ‘aki hono hiki pē ko e Tu’i’ ‘a e lēsoa’.
33.	Ke ‘oatu mei he lēsoa’ ki he lesī ha fanongonongo mahina ‘e taha ‘i ha tohi, ‘o fakahā ai ‘a e ‘amanaki ke ma’u ‘a e kelekele na’e lisi’ mo fakatau atu ‘a e ngaahi koloa ‘i ai’ ke ma’u ai ‘a e totongi lisi’. Pea fakamahino ‘i he lao’, kuo pau ke fakafoki ‘e he lēsoa’ ‘a e kelekele na’e ma’u mai’ ki he lesī’ ‘i ha kakato hono totongi ‘o ha totongi lisi na’e te’eki ke totongi. Ko e tu’utu’uni ‘eni ki he founa ke fakahoko ‘aki ‘a e fanongonongo – ke tuku atu ‘e he lēsoa’ ha fakatokanga māhina ‘e taha ki he lesī ‘i ha’ane faihala; pea ‘e ‘oange leva ha māhina ‘e taha ki he lesī ke fakahoko mai ha’ane tali. Kapau ‘oku

<p>'ikai fakafiemālie 'a e talli mei he lesi ki he lēsoa, pe 'ikai 'omai ha talli, pea 'e lava leva ke tukū atu 'e he lēsoa ha fanongonongo te ne ma'u 'a e kelekele' mo e ngaahi fale 'i he kelekele .</p>	
<p>Ke 'omai 'e he Potungāue Fonua ' ha founga ke fakahoko mai 'aki hono totongi 'o e ngaahi totongi lisi' mei he kakai noto mull', 'o fakafou mai 'i he ngaahi 'ōfisi 'o e kau fakafounga Tonga 'i mull' ('o hangē ko e konisela Tonga' pē kau fakafounga), pē 'i ha founga fakā'initaneti, pea ke fakakaukau'i fakataha ia mo e Fokotu'u 25 mo e 26.</p>	34.
<p>Ke tapui pea lau ko e hia 'a e angafai ko e 'eke ha totongi pa'anga, 'o tatau ai pē pe 'oku fai fakahangatonu pē 'ikai, ki mu'a pea foaki pe fakafou ha lisi.</p>	35.
<p>Ke tauhi ke s'is'i' pē 'a e totongi lisi 'o e ngaahi lisi ki he ngaahi siasi ke tauhi ke s'is'i' pē 'a e totongi lisi 'o e ngaahi lisi ki he mo e ngaahi kautaha 'ofa ki he masiva, pea ke fakakaukau'i 'e he Pule'anga' ke ne totongi 'a e ngaahi totongi lisi 'o e ngaahi lisi ki he ngaahi ako'anga 'a e ngaahi siasi'. Ke fokotu'u mai 'a e totongi lisi' 'e he Pule'anga pe komisoni kelekele Tau'atāina'. Kapau 'e fakahoko ha ngaahi ngāue fakakomesiale 'e he ngaahi siasi' 'i he kelekele lisi ko ia, pea 'e 'ikai ke toe totongi 'e he Pule'anga' 'a e totongi lisi'.</p>	36.
<p>Ke 'omai ha fakā'uhinga 'o e lea "Ngaahi Tau'u'a Ngāue 'Ofa" ko'e'uhi ke falute kotoa 'a e ngaahi tau'u'a 'a e siasi' 'i ha lisi pē 'e taha.</p>	37.
<p>Ke solova 'a e fepakikipaki 'i he kupu 109 'o e Konisitūtione' mo e kupu 113 'o e Lao ki he kelekele' 'aki hano fakahoko 'a e fakatonutonu 'e fiema'u ke fakangofua, pē 'ikai fakangofua, 'a hono lisi atu 'o e matātahi 'o fakataumu'a ke fai ha nofo ai. Ke fakahoko 'o fakatatatu ki he lao' 'a e anga fai 'a e Minisitā Fonua' 'i hono lisi atu 'o e ngaahi</p>	38.

Vahe 4: Vahevahē 'o e Kelekele Pea Mo e Founga Lelai Taha Ki Hono Ngāue'aki 'o e Kelekele	
matātahi'.	39.
Ke tuku ange pē ki he mokasoā' ke nau fili ke ma'u ha mōkisi ki ha ta'u 'oku toe loloa ange 'i he ta'u 'e 30, koe'uhi ko ha ngaahi taumu'a fakalalakaka 'e fiema'u ki ai ha nō.	40.
Ke 'oua 'e fakanगतangata 'a e taumu'a 'o ha nō 'oku fakatou 'i ha mōkisi, pea ke fakatonutonu fakatatau ki ai 'a e kupu 100(1)(iii) mo e 101(1)(ii) 'o e Lao ki he Kelekele'.	41.
Ke fakatonutonu 'a e kupu 108(4) mo e Foomu 5 'o e Tepile VIII 'o e Lao ki he Kelekele ke fakamahino ko e mōkasi' pē ko 'ene lōea' te ne fakamo'oni ki he tonu hono tukuanage 'o e mōkisi' 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u 'i he Lao ki he Kelekele'.	42.
Ke ma'u 'e he Pule'anga', hili ha alēlea, 'a e totonu ke nau tuhu'i mai 'a e ngaahi feitu'u matātahi, 'o kau ai mo e feitu'u 'i he fanga'uta, 'e lava ke tanu pē 'e fakangofua ke tanu ke ma'u ia ko e kelekele ma'u kakato pea ngāue'aki ia ki he lelei fakalukufua 'a e fonua'. 'E lava ke fakatau atu 'a e ngaahi kelekele ma'u kakato ko eni'.	43.
Ke fakakaukau'i 'e he Pule'anga ke vāhe'i ha ngaahi feitu'u makehe ki he ngaahi taumu'a mahino 'o hange ko e takimamata' pea 'oange ki ai 'a e totonu ke ma'u kelekele kakato.	44.
Ke fakakaukau'i ke fa'u ha lao ke fakangofua 'a hono fa'u 'o e Talāsiti' Famili' ke 'oange 'a e faingamālie ki he famili ke nau tokanga'i, tauhi, vāhevahē mo tufotufa 'a e ngaahi totonu ki he kelekele fakafamili, 'o 'ikai hange ko e tu'unga lolotonga 'a e totonu taautaha 'a e tokotaha ma'u kelekele' mo e totonu 'o e 'ea'.	

49.	Ke (i) fa'u ha ngaahi tu'utu'uni 'o fakaha pau ai 'a e matai ki hono pule'i 'o e vahavehe 'o e ngaahi konga mala'e ke tanu ai 'a e ngaahi me'a faka'eiki 'i he fa'itoka, mo fai tu'utu'uni ki he ngaahi ke 'oku hoko tupu mei he ngaahi vahavehe ko ia; (ii) ngāue fakataha 'a e Minisita Fonua 'mo e kau ma'u tofi'a tukufakaholo' ke fakapapu'i 'a e ngaahi kekele 'oku fe'unga ke vaha'e'i ko ha fa'itoka 'i he ngaahi
48.	Ke fakakaukau'i 'a e ma'u fakakongkongga 'o e totonu ki he kekele' (strata title ownership) pea mo hano kamata ngāue'aki 'i Tonga ni.
47.	Ke hokohoko atu 'a hono langalanga hake 'e he Potungāue' 'a 'enau ngaahi lesisita' pea tānaki 'a e ngaahi fakamatala 'oku fiema'u kae malava ke ma'u 'a e fakamatala 'oku tonu, ki he tofi'a tukufakaholo takitaha, ngaahi tofi'a 'o e Tu'i mo e ngaahi tofi'a Pule'anga, tekau'aki mo e lahi fakakātoa 'o e tofi'a takitaha pea ke fakapapu'i ke tonu 'a e pēseti 'i he tofi'a takitaha kuo 'osi vaha'e 'i 'o fakafou 'i he lesisita (ko e 'api tukuhau pe 'api kolo), lisi (taautaha mo e ngaahi lotu/kautaha 'ofa ki he masiva) mo e ngaahi tohi ngofua, pea mo e lahi 'o e kekele 'oku te'eiki ke vaha'e'i pea 'oku 'atā ke vahavehe.
46.	Ke fakapapu'i 'e he Potungāue' 'a e ngaahi 'api lesisita kotoa 'i he tohi lesisita' 'a ia 'oku 'ikai ke hā ai hono 'elia fakakātoa', pea fakahoko 'a e ngāue kotoa pē 'oku fiema'u ke ma'u 'a e ngaahi 'elia ko ia' pea fakakato 'a e tohi lesisita.
45.	Ke fakakato 'e he Potungāue' 'a e ngāue na'e kamata' 'i he 1970 tupu, 'a e fua savea mo tā mape ke fakakapapu'i 'a e ngaahi vaha'a tofi'a, pea mo e ngaahi fakamatala kotoa pē 'oku fiema'u ke tokoni ki he Minisita Fonua 'i hono tuku atu 'o e ngaahi mape tofi'a 'o e tofi'a takitaha.

		tofi'a ko ia kuo fonu 'a honau ngaahi fa'itoka'.
50.	Ke holoki 'a e lahi s'is'i'i taha 'o ha 'api lesisita ki he pole 'e 20 ki he 'api kolo'.	
51.	Ke fakaha, 'e ha taha 'oku ne fakahoko ha'ane fuakava 'ea ki ha 'api 'o ha taha kuo pekia, ki he Potungāue ha kelekele 'oku ne ma'u kā 'oku te'eki ke lesisita.	
Vahe 5: Ko e Potungāue Fonua, Savea, Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e 'Atakai		
52.	Ke nofo taha 'a e Potungāue Fonua' ki hono fakahoko 'a hono ngaahi tefito'i fatongia', 'a ia ko e (i) ko e ngaahi fatongia 'o e Minisita' 'i he Lao ki he Kelekele, (ii) lesisita 'o e ngaahi tohi fakamo'oni ma'u kelekele' mo e ngaahi totonu fakakelekele', ngaahi fakafetongi 'i ai' mo e ngaahi ngāue fakakelekele' kotoa pē, mo e (iii) savea' mo e tā mape'.	
53.	Ke 'oua 'e to e fakahoko 'e he Potungāue' 'a e Tefito'i Fatongia 4 pea ke 'ave kotoa 'a e ngaahi launga' ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu kelekele 'o fakafou 'i he Komisoni Kelekele Tau'atāina'.	
54.	Ke fakamavahē'i mei he Potungāue Fonua' 'a e ngaahi Tefito'i Fatongia 5 ki he 8 'o 'ave ki ha ngaahi Potungāue kehe 'oku pehe 'e he Pule'anga' 'e fe'unga mo e fatongia ko ia'.	
55.	Ke kei hokohoko atu pē 'a hono fakahoko 'e he Potungāue' 'a e ngaahi tefito'i fatongia 5 ki he 8 (Va'a ki he Palani mo e Pule'i 'o e Ngaahi Kolo, Va'a ki he Ivi', Va'a Sioloki' mo e Potungāue 'Ātakai') 'i loto 'i he fa'unga 'i he Fokotu'u 56.	
56.	Ke fokotu'utu'u fo'u 'a e Potungāue Fonua' 'o fakatatau ki he fa'unga fo'u 'oku fokotu'u atu 'i he Fakatāta 2.	

57.	Ke fokotu`u ha taimi pau, `o `ikai ke toe laka hake he mähina `e tolu, ki he Minisitā Fonua `pe Kapineti`, pe ko hai pē `iate kinaua, ke fakakato ai `a e ngaahi me`a fakakelekele kuo tuku atu kiate kinautolu, tukukehe `a e ngaahi kole mökisi, `a ia kuo pau ke fakakatoia `i loto he mähina `e taha.
58.	Ke Minisitā Fonua `a e tokotaha `oku fe`unga taha mo e lakanga `kae `ikai fiema`u pē ha Nopole `o e Kalau. Pea kapau ko ha Nöpele, `e fakahoko leva `e he Komisoni Kelekele Tau`atāina `a e ngaahi tu`utu`uni feläve`i mo hono tofi`a.
59.	Ke nofo `a e ongo kövana `o Vava`u mo Ha`apai `i hona takitaha vahefonua, `o `ikai to e sivi hito `i he mähina `e ono `i he ta`u, koe`uhi ke fakahoko lelei hona fatongia pea mo fengäue`aki mo e kakai.
60.	Ke vahi ha `öfisa fai lesisita kelekele tu`uma`u ke takitaha `a e ongo `öfisi `o e kövana `i Vava`u pea mo Ha`apai.
61.	Ke faingotua `a hono ma`u `e he kakai `a e ngaahi fakamatala fekau`aki mo e ngaahi `api `i Vava`u mo Ha`apai `i he ongo vahefonua pē ko ia.
62.	Ke fokotu`u `a e ongo lakanga fo`ou ko e Fai Lesisita Seniale `mo e Savea Seniale ki he Kelekele, `i he lövolo 1 `o e kau Ngäue Fakapule`anga `ke fakahoko `a e ngaahi fatongia `o e Minisitā `i hono tuku atu `o e matai ko ia mo hano fakahinohino pau.
63.	Ke fokotu`u ha lakangataimi kakato ma ha`a tokotaha fale`i fakalao fakaloto`i Potungäue ke ne fai `a e fale`i fakalao ki he Potungäue.
64.	Ke tuku ki tu`a ki he sekitoa tautaha `a e ngäue fakasavea `mo e tä mape` pea ke fakamatai `i `a e Savea Seniale `ke ne vakai`i mo tali `a e

	ngaahi savea kotoa 'i he Pule'anga'.
65.	Ke fokotu'u ha Sosaieti 'a e Savea mo e Tā Mape' ke ne pule'i 'a e fakahoko ngāue 'a e kotoa `o e kau savea mo e kau tā mape taautaha'.
66.	Ke fakahoko fakakongokonga 'a e fokotu'u 64 ke fakafaingofua'i 'a e hiki atu 'a e kau savea' mo e kau tā mape 'i he Pule'anga' ki he sekitoa taautaha', 'aki hono fakangofua kinautolu ke nau kei ngāue fakapule'anga pē mo fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko e kau savea mo e kau tā mape taautaha 'i he `osi `a e taimi ngāue. 'E ngofua pē ke tuku atu ki tu'a 'a e ngaahi me'angāue 'a e Potungāue Fonua' ke ngāue'aki 'i tu'a 'i he `osi `a e taimi ngāue kae totongi hono 'a hono ngāue'aki'.
67.	Ke tokanga he vave taha 'a e Potungāue' ke fakalelei'i 'a e tu'unga malu 'o e ngaahi feitu'u (loki malu) 'oku tauhi ai 'a e ngaahi tatau tohi totonu pepa 'o e ngaahi lēkooti kekelele kotoa 'i Tonga' pea tauhi ha ngaahi tatau talifaki 'o e ngaahi lekooti fakakelelele' kotoa, 'i he feitu'u ko ia pea mo ha toe feitu'u kehe fakatou'osi.
68.	Ke hokohoko atu 'a e ngāue 'a e Potungāue' ke holoki 'a e lahi 'o e ngaahi faile 'oku te'eki fakakakato' pea fakakaukau'i 'e he Pule'anga' ke 'oatu ha pa'anga fe'unga ke hoko atu 'aki 'a e Polōseki Fakangāue ki he Kelekele'.
69.	Ke fokotu'u 'e he Potungāue' ha ma'u'anga fakamatala fakafonua 'oku tauhi fakakomipiuta 'o tauhi ai 'a e ngaahi lēsisita 'o e kekelele' mo e ma'u `api kotoa pea mo ha founa malu'i lelei 'o e ngaahi tohi ngāue' ke pule'i fefeka `a e ala ki ai, hono muimui`i', mo e tonu mo e pau 'o e ngaahi lēkooti fakakelelele' kotoa.
70.	Ke fakakaukau'i 'e he Potungāue' 'a e lipooti 'a Dr Ken Lyons mo fai ha ngaahi fokotu`utu`u 'oku fiema'u ke fai kae lava 'a e tauhi

	fakakomipiuta kakato'pea 'i he taimi tatau (ki mu'a 'a e tauhi fakakomipiuta kakato) ke fakapapau'i 'a e ngaahi founa 'e ala tokoni'i fakakomipiuta ai 'a e ngaahi ngāue ki he ngaahi me'a fakakelekele'.
71.	Ke fetu'utaki 'a e Pule'anga' ki he ngaahi kautaha tokoni' ke vakai'i pē 'oku nau fie fakapa'anga ha polōseki ngāue 'a ia 'e ala fakahoko ai hono tauhi fakakomipiuta kakato 'a e ngaahi lēkooti fakakelekele 'a Tonga mo e founa lēsisita 'o e kelekele'. Ko e me'a eni 'oku fakavavevave pea mātu`aki mahu`inga `aupito ke fai mo fakahoko.
72.	Ke hili `a e fakakomipiuta kakato, `e hanga `e he Pule`anga`a`o fakapapau'i 'oku tonu 'a e ngaahi fakamatala kotoa 'i he ngaahi tohi fakamo'oni ma'ukelekele'. 'E hilifaki ha totongi fe'unga ki he ngaahi ngāue fakakelekele kotoa 'oku fakafou 'i he Potungāue, ke fakapa'anga 'aki 'a e fakapapau'i ko eni'.
73.	Kapau 'e fakahoko ha savea 'i he ngata 'o ha lisi koe'uhi ke fakafo'ou 'a e lisi', kuo pau ke totongi 'a e totongi fua savea'. 'O kapau 'oku fakahoko ha ngāue ke fakafo'ou ha lisi, 'o 'ikai fakahoko ai ha toe fua savea, kuo pau ke hilifaki ki ai ha totongi fo'ou 'e fokotu'u ki hono fakafo'ou 'o e lisi' kae 'ikai kau atu ha totongi fua savea.
74.	Ke 'oua 'e to e hilifaki 'e he Potungāue' ha toe ngaahi totongi makehe 'oku 'ikai ke tu'utu'uni 'e he lao' ki he kakai 'oku' nau fiema'u ha savea'.
75.	Ki mu'a pea kaniseli ha lisi pe toe lisi (pe fakahū atu ia ki he Kapineti' ke kaniseli), kuo pau ke fakahā ia ki he ngaahi fa'ahi kotoa ki he lisi' pe to e lisi' 'e he Minisitaa' pea tuku ki he ngaahi fa'ahi' ha māhina 'e taha ke fakahoko mai aipe `oku' nau ta'eloto, 'a ia kuo pau ke fakakaukau'i 'e he Minisitaa', ki mu'a 'a e fokotu'u ke kaniseli 'a e lisi'.
76.	Ke tuku mai 'e he Potungāue' ha tēpile mahino 'o e ngaahi ngāue

	<p>'oku' nau fakahoko' mo e ngaahi koloa 'oku nau tuku mai', mo e ngaahi totongi ki ai' mo e ngaahi taimi ke fakahoko ai'. 'Oku totonu leva ke fakalele ha ngaahi polokalama ke ako'i 'a e kakai', 'i ha taimi lōloa, fekau'aki mo e fakamatala faingofua ko `eni ki he fakafetongi mo e lēsisita `o e kelekele' ke fakapapau'i 'oku mahino ki he kakai' 'a e ngaahi ngāue mo e ngaahi me`a kotoa 'oku tuku atu 'e he Potungāue'. 'Oku totonu ke fakakaukau'i fakataha 'a e fokotu'u ko eni' mo e Fokotu'u 57.</p>
77.	<p>Ke ngāue fakataha 'a e Pule'anga' mo e Sosaieti Lao 'o Tonga' ke fokotu'u ha ngāue fakalao 'a e kau fakafofonga lao' ke 'oatu ha fale'i fakalao mahino ki he kakai' fekau'aki mo e ngaahi me`a fakakelekele kotoa pē pea ke fakakaukau'i 'a e founga lelei taha ke fakapa'anga 'aki 'a e ngāue' ni.</p>
78.	<p>Ke fokotu'u ha founga ngāue ki hono fakapapau'i 'a e tokotaha kole 'aki ha'ane 'oatu ha tohi ngāue faka`ōfisiale 'e ua. Ke fakapapau'i foki 'a e hohoko fakafāmili 'a kinautolu 'oku fuakava 'ea ki ha kelekele.</p>
<p>Vahe 6: Ngaahi Aleapau Nofu Totongi' Mo Hono Laiseni 'o e Kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api'</p>	
79.	<p>Ke fakatonutonu 'a e Tēpile 2 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi 2007 ke tānaki atu 'a e "Ngaahi ngaue tu'uaki 'api" ki he lisi 'o e ngaahi ngāue fakapisinisi'.</p>
80.	<p>Ke fakatonutonu 'a e Konga 2 'o e Foomu 1 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi' ke tānaki atu 'a hono fiema'u ha fakangofua 'i ha tohi mei he Mafai Fakafonua ki he Tu'uaki 'Api 'a Tonga ke 'ave fakataha mo ha tohi kole ki ha Laiseni Ngāue Tu'uaki 'Api'.</p>
81.	<p>Ke fakatonutonu 'a e Tēpile 3 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi' ke fakaha ai 'a e fiema'u ke 'oua 'e ngāue'aki 'a e</p>

	ngaahi laiseni ki he kau fakafofonga komisoni ke fakafaingofua'i 'a e ngaahi alea fakakelekele'.
82.	Ke fakapaasi ha lao ke fokotu'u ha Mafai Fakafonua ki he Tu'uaki 'Api ke ne fakahoko 'a e ngaahi fatongia mei he a) ki he d).
83.	Ke kau fakataha 'i he totonu ki he kelekele' 'a e totonu ki he ngaahi me'a 'oku pipiki ki he kelekele' ('o kau ai `a e ngaahi falenofo`anga').
84.	Ke fakatonutonu 'a e Lao ki he Kelekele' ke tali 'a e ngaahi aleapau nofo totongi' pea mo hono lesisita'.
85.	Ke fokotu'u 'e he Pule'anga ha 'luniti 'Initaneti ke nofo tāfataha ki hono fakamatala'i, malu'i mo tauhi 'a e ngaahi tu`utu`uni mo e fatongia tefito 'o e polokalama 'initaneti 'a Tonga. Ke ne fakahoko ha ngaahi talite tau`aki kau ki ai (reciprocal right treaties) te ne tokoni'i 'a Tonga 'i hono pule'i mo fai tu`utu`uni ki he ngaahi ngāue faka'initaneti 'o kau ai mo e ngaahi alea kau ki he kelekele 'i Tonga'.
86.	Ke kumi ha fakapa'anga ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi fokotu'u lalahi 'oku 'oatu 'e he Komisoni. 'E lava ke ma'u ha tokoni fakapa'anga mei he ngaahi fonua kaunga'api hangē ko Nu'usila mo 'Aositelelia 'a ia kuo 'osi fokotu'u pea lele lelei ai 'a e Ngaahi Mafai Fakafonua ki he Tu'uaki 'Api, fakataha mo ha poupou tokoni faka-Pule'anga.
Vahe 7: Ko Ha Komisoni Kelekele Tau'atāina	
87.	Ke fokotu'u 'aki ha lao ha Komisoni Kelekele Tau'atāina ke ne tokanga'i mo fakahoko 'a e ngaahi fatongia pule ngāue kuo vahe'i ki ai fekau'aki mo e ngaahi me'a fakakelekele.
88.	Ke hoko ko e kongā 'o e ngāue 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina' 'a hono to e vakai'i 'a e Konisitūtone' mo e ngaahi Lao Kelekele' ke fakapapau'i 'oku tatau ki he tokotaha kotoa pē, potupotu tatau mo 'ata ki tu'a', pea ke hokohoko atu ko ha founga ngāue fakata'u nima.
89.	Ke hoko ko e kongā 'o e ngāue 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina' 'a hono tokanga'i mo fale'i 'a hono fakahoko 'a e lipooti mo e ngaahi

	fokotu'u 'a e Komisoni Fakatu'i ki he Kelekele'.
90.	Ke hoko ko e kongā 'o e ngāue 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina' 'a hono 'oatu ha ngaahi fokotu'u ki he Minisitā mo e Pule'anga' 'i ha ngaahi kaveinga fakangāue lalahi mo ha ngaahi keisi pau 'i ha'ane hoko.
91.	Koe'uhi ke hōhoa tatau mo `etau fakamatala 'i he Vahe 5 'o e Lipooti ni, 'oku totonu ke 'ave 'a e ngaahi fatongia fakangāue 'i he lao kelekele', 'a ia 'oku lolotonga fakahoko 'e he Kapineta' mo e Fakataha Tokoni', ki he Minisitā Fonua' 'a ia te ne fakahoko ia fakataha mo hono ngaahi fatongia/mafai lolotonga`oku foaki kiate ia 'i he malumalu 'o e Lao ki he Kelekele' mo e Konisitūtone' hili ha'ane ma'u 'a e fale'i mei he Komisoni Kelekele Tau'atāina'.
92.	Kuo pau ke fakahū atu 'a e ngaahi lāunga kotoa pē ki he Komisoni Kelekele Tau'atāina'. Kuo pau ke fakahū 'e he Komisoni' ki he Va'a Lāunga' ha lāunga fekau'aki mo e Potungāue Fonua' koe'uhi ko 'enau ngaahi ngāue faka'aho' hangē ko e tuai 'a e ngāue ki he ngaahi tohi kole'. Kapau 'oku 'ikai fiemalie 'a e tokotaha launga ki ha tu'utu'uni 'e 'ata ke kole ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele. Kuo pau ke 'uluaki fakakaukau'i 'e he Komisoni' ha ngaahi lāunga fekau'aki mo hono fakahoko 'e he Minisitā 'a hono ngaahi mafai fakangāue' pea ka 'ikai malava ke solova ai pea kuo pau ke tuku atu ia ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' 'o kapau 'oku fekau'aki mo ha poini fakalao pe fehu'ia pe na'e muimui 'a e Minisitā ki he founa fakalao totonu 'i he'ene fakahoko 'a e tu'utu'uni 'oku makatu'unga ai 'a e tangi' kā 'e 'ikai ke toe fakakaukau'i 'e he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' 'a e lelei mo e totonu(merits) 'o e tu'utu'uni ko ia' tukukehe 'i ha keisi na'e fakahoko ai 'e he Minisitā' 'a 'ene tu'utu'uni 'o 'ikai ke 'i ai ha fale'i mei he Komisoni Kelekele Tau'atāina'. Ko e ngaahi tu'utu'uni kotoa

	<p>pē mei he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' 'e malava pē ke to e vakai'i 'e he Fakamaau'anga Fonua' 'i ha makatu'unga fakalao kā kuo pau ke fakahū atu ha tohi kole ki he fakamaau 'o e Fakamaau'anga Fonua' ke ne tomu'a fakangofua.</p>
93.	<p>Kuo pau ke fakahū atu 'e he Komisoni Kelekele Tau'atāina' ha lipooti fakata'u 'i he ta'u takitaha ki he Fale Alea' fekau'aki mo e ngaahi ngāue kotoa pē na'e fakahoko pea ke 'oatu fakataha ia mo ha ngaahi fokotu'u 'oku tokanga ki ai.</p>
94.	<p>Ke fakanofu 'a e kau mēmipa 'o e Komisoni Kelekele Tau'atāina' ke nau takitaha fakafofonga'i 'a e ngaahi kupu felāve'i 'e fā 'i he kelekele', 'a ia ko e Fale 'Alo', kau Ma'u Tofi'a', Pule'anga' mo e kau ma'u 'api lesisita' ('a ia 'e fokotu'u mai ia 'e he kau Fakafofonga 'o e Kakai' 'i he Fale Alea'). 'I he hili pē hono fakanofu kinautolu', 'e fili leva 'e he kau Komisiona 'e toko fā 'oku' nau fakafofonga'i 'a e ngaahi kupu felāve'i' ha mēmipa hono nima 'a ia ko ha fakafofonga lao 'oku taukei fe'unga ke hoko ko e fakamaau pea ko ia ia 'e Sea'. 'E fakanofu leva 'e he Kapineti' 'a e Komisiona' mo e Sea' ki he ta'u ngāue 'e ono. Ko e kau mēmipa talifaki ki he Komisiona takitaha 'e fakanofu ia 'i he founga tatau pea te nau fakahoko 'a e ngāue' 'i he taimi 'e li'aki ai ha Komisiona tu'uma'u'.</p>
95.	<p>Ke fokotu'u ha Va'a Fakatotolo mo Fale'i mo hano kau ngāue fe'unga ke tokoni ki he ngāue 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina' mo e Potungāue Fonua' ki he vaha'a taimi ko e ta'u 'e ono. 'E kau 'i he ngaahi ngāuefoki 'a e Va'a ni 'a hono fakakakato 'a e ngaahi lēkooti kelekele 'a e Potungāue Fonua' ke fakapapau'i ai pe ko e hā 'a e kelekele 'oku 'atā ke tufa', fekumi ki he ngaahi mo'oni'i me'a mo vakai'i 'a e ngaahi fiema'u vivili ki he fale nofo'anga' mo e ngoue'.</p>
96.	<p>Ke fokotu'u ha Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele ke ngāue ki he ngaahi lāunga fekau'aki mo e Potungāue' mo e ngaahi tangi ke</p>

	<p>toe vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni fakangāue fekau'aki mo e ngaahi me'a fakakelekele, pea ke fatu ha lao fe'unga ke fokotu'u 'aki 'a e Fakamaau'anga Fakatonutonu'. 'E malava ke to e vakai'i 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele 'e he Fakamaau'anga Fonua' 'o makatu'unga 'i ha poini fakalao kā kuo pau ke fakahoko ha tohi kole ki he fakamaau 'o e Fakamaau'anga Fonua' ke ne tomu'a fakangofua ia.</p>
97.	<p>Ke ngāue tau'atāina 'a e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' mei he Komisoni Kelekele Tau'atāina' pea mo e Potungāue Fonua'.</p>
98.	<p>Ke 'i ai ha kau mēmipa 'e toko tolu 'i he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' 'a ia 'e 'ikai ke nau ngāue taimi kakato, 'o kau ai 'a e tokotaha ko e sea 'a ia 'oku' ne ma'u 'a e tu'unga faka ako mo e taukei fe'unga ke hoko ko ha fakamaau, mo ha ongo mēmipa kehe 'e ua, 'a ia 'e fakanofu kinautolu 'e he Tu'i 'i he Fakataha Tokoni' 'i he fale'i 'a e Pēnolo ki he Ngaahi Fakanofu mo e Tu'utu'uni fakaFakamaau'. 'E ngāue tau'atāina pē 'a e kau Sekelitali ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' mei he Potungāue Fonua'.</p>
99.	<p>Ke fokotu'u ha kulupu ngāue ke nau ngāue ki hono fokotu'u 'o ha Komisoni Kelekele Tau'atāina mo ha Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele. Ko e taimi ngāue ki he kulupu ni ko ha māhina 'e 12 pē kae 'oua leva kuo fokotu'u pea lele lelei 'a e Komisoni Kelekele' mo e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele', ko fē pē 'e 'uluaki hoko'. 'E kau atu ki he kulupu' 'a e Minisitā Fonua' mo ha'ane tokotaha ngāue ma'olunga, 'a e 'Āteni Seniale', fakafofonga 'e tokoua mei he kau fakafofonga 'o e Kakai ki he Fale Alea', fakafofonga 'e taha mei he sekitoa taautaha' mo e fakafofonga 'e taha mei he ngaahi siasi' pea mo e Sekelitali 'o e Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele'. 'E fakanofu 'e he Kapineti' ha Sea ma'a e kulupu' pea koe tokotaha ko ia' 'oku' 'i ai 'ene 'ilo mo taukei lahi 'i he lao kelekele' mo e ngaahi founga ngāue</p>

	fakakelekele 'i Tonga'.
Vahe 8: Ngaahi Fakatonutonu ki he Lao ki he Kelekele na'e Fokotu'u mai mei he Hou'eiki Nōpele	
100.	Ke fakatonutonu 'a e kupu 33 'o e Lao ki he Kelekele' ke fakahā mahino 'a e mafai 'o e ma'u tofi'a tukufakaholo' ke ne vahe ha 'api pe fakangofua ha lisi 'i hono tofi'a'. 'O kapau 'e 'ikai tali 'e he ma'u tofi'a' 'a e tala'api' 'e ngofua ke 'oatu 'a e kole ko ia ki he Minisitā ke ne fakahoko ha tu'utu'uni ki ai 'o fakatatau ki he fale'i mei he Komisoni Kelekele Tau'atāina'. 'O kapau 'e 'ikai tali 'e he Minisitā ha tohi tala'api ki ha kelekele 'i he tofi'a 'o e Pule'anga' 'e malava ke 'oatu ha tangi ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' ke to e vakai'i 'a e tu'utu'uni ko ia'.
101.	Ke fakatonutonu 'a e kupu 34 'o e Lao ki he Kelekele' ke 'oange ki he Minisita' 'a e mafai ke tu'utu'uni ki he lahi 'o e kelekele 'o ha ma'u tofi'a tukufakaholo 'e vahe'i ke ne ngāue'aki fakafo'ituitui 'o fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina' ki mu'a pea fakahū ia ke fakahoko 'e he ngaahi tu'utu'uni'.
102.	Ke fakatonutonu 'a e kupu 43(2) 'o e Lao ki he Kelekele' ke 'oatu ki he Minisitā Fonua' 'a e ngaahi tala'api ki he kelekele 'i he tofi'a 'o e Pule'anga' pea ki he tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo' 'a e ngaahi tala'api ki he kelekele 'i hono tofi'a'.
103.	Ke fakatonutonu 'a e kupu 18(1)-(2), 36, 56(i), 60 mo e 89 'o e Lao ki he Kelekele mo e kupu 108 mo e 114 'o e Konisitūtone' ke 'ave 'a e mafai 'o e Kapineti' mo e Fakataha Tokoni' ki he Minisitā Fonua' pea ke fakangatangata pē ia ki he ngaahi lisi 'i he Kelekele Pule'anga. Oku totonu ke ma'u 'a e fakangofua 'a e ma'u tofi'a' ki he ngaahi lisi 'i hono tofi'a', pea kapau 'e 'ikai ke ne tali pē ko e 'ikai fai ha felotoi, 'e lava ke 'ave leva ia' ki he Minisitā Fonua' ke fai

	<p>tu'utu'uni ki ai 'o fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina'. 'E lava ke fakahu atu ha tangi fekau'aki mo ha fai tu'utu'uni 'a e Minisitaa' ki ha kelekele 'i ha tofi'a tukufakaholo pe 'i ha Kelekele Pule'anga ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele'. Ko e ngaahi lisi kotoa pē 'oku lahi hake 'i he ta'u 'e 99 'e fiema'u ke fakangofua ia 'e he Minisitaa' 'o fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina' pea 'e lava pē ke fakahoko ha toe tangi ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele'.</p>
104.	<p>Ke fakatonutonu 'a e kupu 47 'o e Lao ki he Kelekele' ke 'ave 'a e mafai ke fakangofua ha vahevahe 'o ha kelekele mei he Kapineti' ki he Minisitaa'. 'E fakahoko 'e he Minisitaa' `eni 'o fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina'. 'E lava pē ke fakahū atu ha tangi ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekelē koe'uhi ko e tu'utu'uni 'a e Minisitaa'.</p>
105.	<p>Ke fakatonutonu 'a e kupu 51(1) mo e 53(1) 'o e Lao ki he Kelekele' ke 'ave 'a e mafai ke fakangofua 'o ha to e vahevahe 'o ha 'api mei he Kapineti' ki he Minisitaa' pea ke fakangatangata pe ia ki he kelekele Pule'anga. Kuo pau ke fakangofua 'e he tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo' ha vahevahe 'i hono tofi'a' pea kapau 'e 'ikai te ne fakangofua 'e lava ke 'oatu ia ki he Minisitā Fonua ke ne vakai'i. 'E fakahoko 'e he Minisitā 'ene tu'utu'uni 'o fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina'. 'E lava ke fakahū atu ha tangi ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' koe'uhi ko e tu'utu'uni 'a e Minisitaa'.</p>
106.	<p>Ke fakatonutonu 'a e kupu 55 'o e Lao ki he Kelekele' ke fiema'u ke fakangofua 'e he Minisitā Fonua' 'a e ngaahi fakafetongi 'api 'i he Kelekele Pule'anga'. Kuo pau ke fiema'u foki mo e fakangofua `a e tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo' 'o kapau ko ha kelekele 'i hono tofi'a', kā 'o kapau 'e 'ikai ke ne tali, 'e lava ke 'oatu ia ki he Minisitā</p>

	<p>Fonua'. Kuo pau ke fakangofua mei he Minisitaa' ha fakafetongi 'o ha 'api 'oku ma'u fakatalāsiti ma'a ha taha kei ta'u si'i 'o tatau aipē pē ko e 'api 'i he Kelekele Pule'anga pe tofi'a tukufakaholo. 'E fai tu'utu'uni `a e Minisitaa' 'o fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina'. 'E lava ke fakahū atu ha tangi ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele'koe'uhi ko etu'utu'uni `a e Minisitaa'.</p>
107.	<p>Ke fakatonutonu 'a e kupu 109(1) 'o e Lao ki he Kelekele' ke 'oatu ki he tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo' ha fanongonongo 'o e 'amanaki ke puke ha kelekele kuo mokisi koe'uhi ko e ta'e malava 'a e aleapau mokisi kapau ko e kelekeleko ia `oku tu'u 'i hono tofi'a'.</p>
108.	<p>Ke fakatonutonu 'a e kupu 11, 19(3), 22(1), 36(1), 124(3), 141(1) mo e 143(1) 'o e Lao ki he Kelekele' ke ngāue'aki tatau 'a e "Tu'i' 'i he Fakataha Tokoni'" pē "'Ene 'Afio' 'i he Fakataha Tokoni'" 'i he Lao ki he Kelekele' hono kotoa.</p>
109.	<p>Ke fakatonutonu 'a e kupu 14, 15, 19(4) mo e 93 'o e Lao ki he Kelekele' ke to'o 'a e fiema'u ke foaki 'e he Minisitā Fonua' ha tohi fakangofua ki mu'a pea toki nofo pe ngāue fakakomēsiale ha muli ('ikai ko ha Tonga) 'i ha kelekele 'i Tonga' ni. 'Oku totonu ke pule'i 'a e nofo pehē 'a ha muli 'aki ha aleapau nofo totongi 'i he vā 'o e tokotaha ma'u 'api' mo e tokotaha 'e nofo 'i ai'.</p>
110.	<p>Ke fakatonutonu 'a e kupu 19(8) 'o e Lao ki he Kelekele' ke 'ai ha fakangatangata 'o e taimi ke fokotu'u ai 'e he Fakamaau'anga' ha tokotaha talāsiti, 'a ia ke fakahoko ia 'i loto 'i he māhina 'e ono mei he 'aho na'e mate ai 'a e tokotaha ma'u 'api' pea ka 'osi 'a e taimi ko ia' 'e ngofua leva ke fokotu'u 'e he Minisitaa' ha taha.</p>
111.	<p>Ke fakapekia 'a e kupu 22(4) 'o e Lao ki he Kelekele pea fetongi 'aki ia 'a e fakalea fo'ou 'oku fokotu'u 'i he kupu 7 'o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010.</p>

112.	Ke fakatonutonu 'a e kupu 23(4) 'o e Lao ki he Kelekele', 'i he lea faka-Pilitānia pē, 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he kupu 8 'o e Lao Fakaanganga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010.
113.	Ke fakatonutonu 'a e kupu 56(v) 'o e Lao ki he Kelekele' ke fakakau ki ai 'a e ngaahi ta'ofi mo e ngaahi totonu ki he kelekele koia 'oku foaki 'i he Lao ki he Kelekele'.
114.	Ke fakapekia 'a e kupu 57(1) 'o e Lao ki he Kelekele' pea fetongi'aki 'a e fakalea fo'ou 'oku fokotu'u atu 'i he kupu 21 'o e Lao Fakaanganga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010.
115.	Ke fakapekia 'a e kupu 65(2) 'o e Lao ki he Kelekele'.
116.	Ke fakatonutonu 'a e kupu 107(1) mo e 131 'o e Lao ki he Kelekele' 'aki hono tānaki atu 'a e "ngaahi kavieti" ki he lisi 'o e ngaahi tohi 'oku fiema'u ke lesisita 'i he ngaahi kupu ko ia'.
117.	Ke fakatonutonu 'a e kupu 142 'o e Lao ki he Kelekele' ke fakalōloa 'a e vaha'a taimi 'e fakahoko ai 'a e fanongonongo' mei he 'aho 'e 30 ki he 'aho 'e 90.
118.	Ke fakatonutonu 'a e kupu 151 'o e Lao ki he Kelekele' ke tānaki atu ha kupu si'i (3) fo'ou 'a ia 'e tapu'i ai ke foaki ha ngaahi fekau ke totongi fekau'aki mo e kelekele'.
119.	Ke fakatonutonu 'a e Lao 'o e Fakamaau'anga Lahi' 'aki hono tānaki atu ha kupu 17 fo'ou 'o hangē ko ia na'e fokotu'u atu 'i he Lao Fakaanganga (Fakatonutonu) 'o e Fakamaau'anga Lahi 2010.
120.	Ke (i) fakatonutonu 'a e Kupu 67 'o e Konisitūtone' 'aki hono fetongi 'aki 'a e fo'i lea ko e "tofi'a" 'aki 'a e "tukufakaholo", pea (ii) tānaki atu 'a e polovaiso ko eni' ki he Kupu 67 – "Ka kuo pau 'e 'ikai ngāue'aki 'a e kupu ko eni ki ha ngaahi lao fekau'aki mo hono vahe atu 'o e ngaahi 'api pe lisi 'o e kelekele' mei he ngaahi tofi'a 'o e kau Nōpele' pea mo ha to e alea fakakelekele kehe 'oku fakangofua 'i he Lao ki he Kelekele'".

